

УДК 73.04:72(477.75) «1880-1910»

Виноградов В.

кандидат мистецтвознавства, доцент без звання кафедри образотворчого мистецтва, методики викладання та дизайну, РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», м. Ялта

**ПЛАСТИЧНЕ ОЗДОБЛЕННЯ
АРХІТЕКТУРИ ЯЛТИ
ОРІЄНТАЛЬНОГО НАПРЯМКУ
1880-Х – 1910-Х РР.**

Виноградов В. Пластичне оздоблення архітектури Ялти орієнтального напрямку 1880-х – 1910-х рр. У статті розглядається розвиток пластичного оздоблення громадської та житлової архітектури Ялти орієнтального напрямку 1880-х – 1910-х рр. Висвітлюються особливості пластичного оздоблення архітектури напрямку. Аналізується морфологія декоративних деталей. Описуються засоби художньої виразності та орнаментальні схеми.

Ключові слова: архітектура орієнтального напрямку, кримськотатарська архітектура, фасади, інтер'єри, садово-паркова пластика, пластичний декор.

Виноградов В. Пластический декор архитектуры Ялты орієнтального направления 1880-х – 1910-х гг. В статье рассматривается развитие пластического декора гражданской и жилой архитектуры Ялты орієнтального направления 1880-х – 1910-х гг. Выявляются особенности пластического декора архитектуры направления. Анализируется морфология декоративных деталей. Описываются средства художественной выразительности и орнаментальные схемы.

Ключевые слова: архитектура орієнтального направления, крымскотатарская архитектура, фасады, интерьеры, садово-парковая пластика, пластический декор.

Vynohradov V. Artistic Embellishment in Orientalist Architecture in Yalta in the 1880s - 1910s. The article deals with the development of the artistic decoration of public and residential architecture in orientalist style in Yalta in 1880's - 1910's. It highlights specific features in artistic embellishment of the orientalist architecture. The author analyses the morphology of the decorated details and describes the means of artistic expression and ornamental schemes.

Key words: orientalist architecture, Crimean Tartar architecture, facades, interiors, architectural designs in gardens and parks, artistic decor.

Постановка проблеми. Пластичне оздоблення з природного та штучного каменю посідає найпомітніше місце у синтезі мистецтв з архітектурою у період модерну. Це зумовлене розвитком декоративного мистецтва у процесі формуванням нового стилю, синтез мистецтв у якому проявлявся в стильовій єдності, де пластика композиційно організувала інші види оздоблення в архітектурно-просторовому середовищі. Дослідження розвитку пластичного оздоблення архітектурного середовища Ялти досі не мали системного характеру. Фрагментарність досліджень, що переважно були присвячені сакральній архітектурі маєтків Романових, не давали цілісного уявлення про особливості пластики у синтезі з архітектурою цього регіону на рубежі XIX – XX ст. Результати натурних досліджень і аналізу джерельної бази (проекти зодчих, фотоматеріали зазначеного періоду) дають змогу розглянути особливості оздоблення з природного та штучного каменю споруд житлової та громадської архітектури Ялти орієнтального напрямку. У статті розглядається пластика, як вид декоративного мистецтва, твори якого мають об'ємну форму і виконуються з твердих або в'язких матеріалів [1, с. 123].

Мета статті – розглянути розвиток та особливості пластичного оздоблення архітектури Ялти (від Гурзуфа до Фороса) орієнтального напрямку. Дослідження охоплює найбільш характерні взірці громадських та житлових споруд напрямку у період модерну.

Основна частина дослідження. Різноманітний матеріал для дослідження дав можливість розглядати архітектурне оздоблення з природного та штучного каменю в групах: фасадного оздоблення, оздоблення інтер'єрів, садово-паркової пластики. 1) пластичне оздоблення *фасадів*: порталів, вікон (сандрики та лиштва), аттиків, колон, консолей; 2) пластичне оздоблення *інтер'єрів*: площин стін, стель (плафонів), колон. 3) оздоблення *садово-паркової* пластики: пластичне оздоблення фонтанів декоративних, фонтанів з питною водою, альтанок, бельведерів, воріт огорож з кам'яними стійками.

До пластики з природного каменю належать вироби, створені з матеріалів природного походження, без штучних композиційних сумішей, такі як мармур, вапняк, пісковик тощо. Матеріалом для пластики з штучного каменю є композиційні суміші, створені на основі мармуру – стуккова пластика, на основі цементу – цементна пластика, на основі алебастру – алебастрова пластика. Цементну й алебастрову доцільно об'єднати поняттям «пластика штукатурних сумішей».

Розвиток архітектури орієнтального напрямку на Південному березі Криму був пов'язаний з місцевою кримськотатарською традицією, етнознавчими студіями зодчих під час реставрації Бахчисарайського палацу у другій половині XIX ст. [2, с. 435-437], [3, с. 37]. Та не зважаючи на локальну тенденцію, активний процес орієнтальних досліджень спостерігався у Європі в цілому і охоплював різні галузі. У ювілейному сотому томі «Записок» Королівського азіатського товариства, заснованого в 1823 р. Генрі Томасом Колбруком, проголошувалася спільна мета орієнталізму: «досліджувати науки та мистецтва Азії з надією сприяти поліпшенню тамтешнього життя й розвивати знання та вдосконалювати мистецтва в себе

Надійшла до редакції 10.04.2013

на батьківщині» [4, с. 107]. Тож, не одне покоління європейських зодчих зацікавлювалося архітектурними традиціями народів Сходу і цей процес підживлювався науковими та літературними джерелами.

У 80-х – середині 90-х рр. XIX ст. в оздобленні орієнтальної архітектури Ялти, що створювалася під впливом романтичної тенденції, пластичний декор на фасадах споруд використовувався обмежено. Віконні лиштви аттиків компонувалися з геометричних форм, що повторювали форми віконних проїм (переважно стрільчатих, ланцетоподібних, двосхилих арок). Художню ідею архітектурної споруди виявляли декоративні деталі з дерева: тектонічний декор (арки, кронштейни, поруччя балконів) і декор, що ажуром заповнював просвіти тектонічного, а також фризи, причілки та інші елементи.

Прикладом застосування пластичного алебастрового декору є комплекс прибуткових будинків П. І. Губоніна у Гурзуфі, що будувався з 1881 по 1897 рр. за проектом П. К. Теренбеєва (територія санаторію «Гурзуфський»). Натурні дослідження виявили відсутність у готельних корпусах пластичного декору, однак в оздобленні споруди ресторану було використано архітектором профілювання стрічок віконних лиштв у спосіб двогранного русту, кутові площини цієї ж прямокутної лиштви стрільчатих та трилопатевих (трилисникових) віконних проїм заповнював рослинний пальметний мотив. Сталактитовий масивний карниз у два яруси, виконаний в алебастровій пластиці, подібний на дрібну аркатуру, з великим виносом, частково прикривала тонко профільована причілкова дерев'яна гонта.

Інтер'єр ресторану створений архітектором з використанням аркових конструкцій. Подвійні колони з капітелями тримали дуги кронштейнів, що імітували формою кронштейни дерев'яних опор. Заповнював ці арки мавританського типу, що мали форму симетрично з'єднаних кронштейнів, пальметний алебастровий декор. Декор був великого масштабу, у прорізному ажурі. Площини стін між колонами членувалися грецьким рустом. Широка фризова частина була декорована алебастровим орнаментом, з імітацією звуженого аркатурного фриза із підковоподібних арок. Простір між аркатурою заповнений сітчастою ромбовидною структурою, у кожному з ромбів укомпонована пальмета. Фриз завершується алебастровим карнизом у формі причілка.

У художньому вирішенні інтер'єру ресторану простежується логічний зв'язок фасадного дерев'яного декору, виконаного в прорізному і сліпому ажурі, з інтер'єрним алебастровим оздобленням, що частково імітувало дерево (Фото 1). У синтезі видів оздоблення автор демонструє естетизацію художньої пластичності дерева.

У другій половині 90-х рр. тенденція змінюється, і деревина у фасадному декорі втрачає першорядність, перевагу віддають природному та штучному каменю. Зміна пріоритетів в оздобленні відбувається, насамперед, тому, що «регіоналізм», який виявлявся у використанні форм кримськотатарської архітектури, з характерним для неї синтезом кам'яних та дерев'яних об'ємів, поступається стилізаціям ісламської архітектури широкого спектру традицій. Стилізації

кінця 90-х створювались на тлі посталої проблеми стилю, що пронизувала весь мистецький процес у Західній та Східній Європі. У новій поліфонічній темі не було місця акапельному виступу дерев'яної оздоби – у пошуках нової виразності використовувався весь спектр декоративних матеріалів.

Розвиток пластичного декору в архітектурі орієнтального напрямку можна вибірково простежити на низці помітних в архітектурно-просторовому середовищі Ялти споруд, створених під безпосереднім впливом модерну, а саме: 1) палац «Дюльбер», збудований у Місхорі 1895 року за проектом М. П. Краснова; 2) ванний заклад М. А. Рофе, збудований у Ялті за проектом М. П. Краснова у кінці XIX ст.; 3) палац, збудований у Ялті за проектом М. Г. Тарасова 1901 року для еміра Бухарського; 4) двоповерховий будинок, збудований у Ялті за проектом Л. М. Шаповалова у 1902 р. для С. С. Кострицького, по вул. Боткінській, № 5; 5) вілла «Південна Альгамбра», збудована у Ялті для М. Н. Вадарської за проектом Є. Ф. Шреттера у 1907 р.; 6) двоповерховий дачний будинок, збудований у 1909 р. за межами міста Ялти для еміра Бухарського за проектом М. П. Краснова (тепер санаторій «Узбекистан»); 7) палацовий комплекс у маєтку «Кічкіне» у Гаспрі, збудований для великого князя Дмитра Костянтиновича Романова братами М. Г. Тарасовим, В. Г. Тарасовим та О. Г. Тарасовим у 1913 р.

Стилізаційний характер цих споруд у руслі модерну не передбачав точного копіювання архітектурних взірців, тому серед пластичних форм траплялися запозичення з різних джерел. Одночасно існувала і певна уніфікація.

Палац «Дюльбер», на прохання замовника, був створений за мотивами архітектури Каїру (Фото 2). Виконаний, як описував сам зодчий, із місцевого дикого каменю з цементною, під штучний камінь, шпакатуркою. Натурні дослідження виявляють схеми пластичного оздоблення: М. П. Краснов застосував орнаментовані алебастрові плити, що мали у схемі орнаменту геометричні вузли з багатокутними зірками, і рослинний пальметний мотив, який заповнював геометризовані площини (Фото 3). У поєднанні з вазеліном та барвниками, алебастрова пластика, укрита шаром спиртового лаку, відмінно імітувала полив'яну керамічну плитку [5, с. 733]. Елементом уніфікації в оздобленні виступали однотипні капітелі колон, що наслідували взірць Альгамбри, укомпоновані в об'єм західного фасаду «Дюльберу», а також в об'єм східного головного фасаду ванного закладу М. А. Рофе, яке в цілому було оздоблене зовні пластичним алебастровим декором за схемами морески з епіграфічними елементами. Подібні капітелі знаходимо і в інтер'єрі більш пізньої споруди – палаці «Кічкіне» братів Тарасових, хоча цей архітектурний твір не зазнав впливу «Дюльберу». Натурні дослідження також дали змогу з'ясувати, що пластика капітелей, в орнаментальній схемі яких було кілька мотивів, виконувалася в різних матеріалах: на зовнішніх об'ємах – у природному камені – вапняку («Дюльбер», заклад М. А. Рофе), а також у стукко, що було альтернативою мармуру (буд. № 12 у садибі М. С. Кузнецова); у внутрішніх об'ємах переважно застосовувалась алебастрова пластика. Рельєф капітелей з природного каменю досягався рельєфним різьбленням.

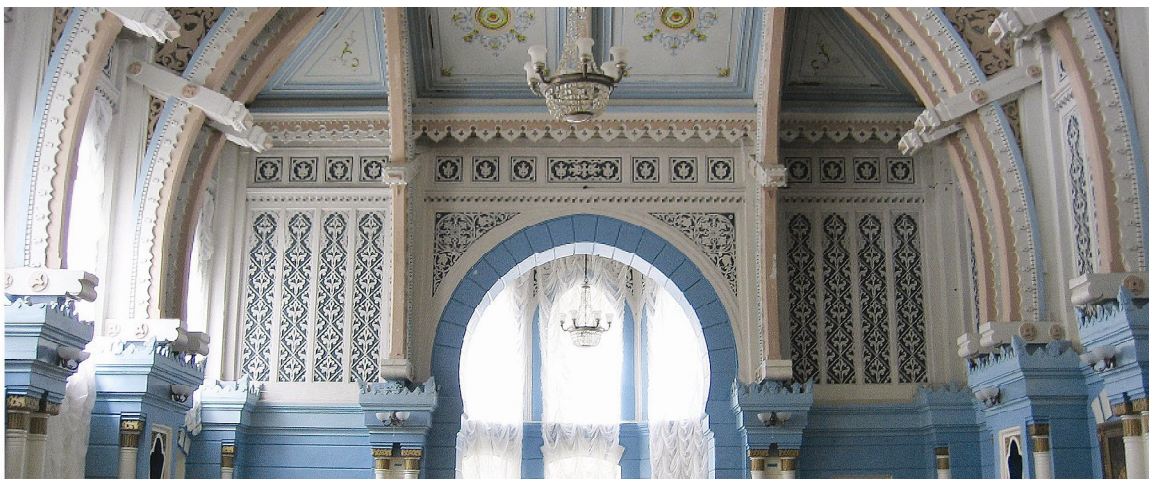

Фото 1.

Фото 1. Фрагмент інтер'єру ресторану у комплексі прибуткових будинків П. І. Губоніна у Гурзуфі. Арх. П. К. Терепенев, 1897 р. Нині – їдальня санаторію «Гурзуфський». Фотографія автора, 2005 р.

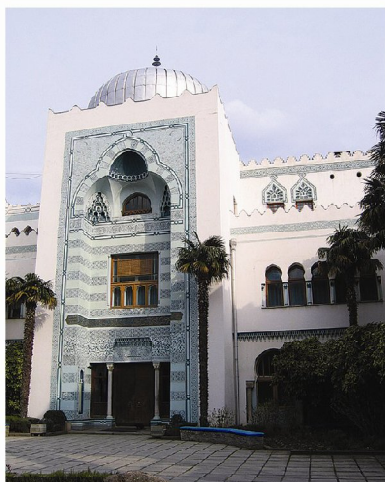

Фото 2.

Фото 3.

Фото 2. Фрагмент фасаду палацу «Дюльбер» великого князя Петра Миколайовича Романова. Арх. М. П. Краснов, 1895р. Фотографія автора, 2009 р. **Фото 3.** Фрагмент оздоблення карнизу алебастровою пластикою в інтер'єрі палацу «Дюльбер». Фотографія автора, 2009 р.

Фото 4.

Фото 5.

Фото 4. Фрагмент порталу будинку З. Б. Чингіз. Арх. Л. М. Шаповалов, 1901 р. Фотографія автора, 2007 р. **Фото 5.** Оздоблення фризу між віконними проїмами першого і другого поверхів будинку З. Б. Чингіз. Фотографія автора, 2007 р.

У результаті аналізу формоутворення мотивів капітельного декору вищеназваних споруд виявлені дві схеми.

1. *Капітелі геометричної (сталактитової) морфології.* У ялтинській архітектурі орієнтального напрямку є два типи форм таких капітелей (див. табл.1). Орнамент першого типу складається з геометричного сталактитового профілю, що у нижній частині імітує аркаду, а цезури між сталактитовими формами деталізовані дрібними пальметами. Інколи на абаках таких капітелей фіксується орнаментована епіграфіка, як в інтер'єрі палацу «Кічкіне». Орнамент другого типу становить геометрію сталактитів збільшеного масштабу, без рослинної деталізації.
2. *Капітелі флористичної морфології* з пальметним симетричним мотивом мають теж два типи форм. У першому композиційним центром капітелі є шишка пінії, у другому композиційним центром є пальмета у вигляді рокайля. Другий мотив рослинної морфології з'являється також у колонах архітектурних споруд неясково вираженого орієнтального напрямку, наприклад, у трифорії буд. В. В. Клейнміхель, у Корейзі, по вул. Парковий Спуск, № 28, за межами Ялти – буд. Айвазовського в Феодосії та ін.

Усі описані декори капітелей геометричної та флористичної морфології походять від взірців Альгамбри. Дослідження розвитку пластичного декору названих архітектурних творів виявляє характерні для них риси:

- 1) акцентоване компонування пластичного декору на гладкій поверхні аттиків, а не килимна безперервність орнаментальної площини (більш характерна для оздоблення внутрішніх об'ємів споруд, як у парадній залі палацу «Кічкіне»);
- 2) вибір морески, гіриху (у декорванні площин), сельджуцького ланцюга (у функції бордюру) як основних схем побудови пластичного декору;
- 3) у формоутворенні більшості з цих об'єктів проглядаються об'єми та деталі фортифікаційної ісламської архітектури, зокрема оборонних мінаретів з декоративним кренеляжем і машикулями, плосковерхих башт *кубо*;
- 4) наявність у більшості споруд ритуальних балконів-шерфе, які секуляризуються у модерній архітектурі, стають акцентами і декоруються колонами та профільованими наскрізним ажуром поручнями;
- 5) відсутність антропоморфних і зооморфних елементів у декорванні аттиків. Такі мотиви зрідка з'являються на порталах і в оздобленні садово-паркової пластики: парні леви коло portalу мисливського будинку еміра Бухарського, керуби (асирій. крилаті леви) – конструктивні стійки-лави біля пристінного декоративного фонтану в «Дюльбері» (не збереглися), леви Фо у воріт «Південної Альгамбри», і там же – симетричні скульптури птахів коло фасаду;
- 6) застосування сталактитових форм у пластиці штукатурних сумішей у карнизах фасадів або інтер'єрів для декорування кутів поєднання площин.

Ці спільні риси вказують на схильність авторів споруд до геометричної морески і виявляють їхні раціоналістичні погляди щодо оздоблення архітектурних об'ємів. Формоутворення з використанням об'ємів типу кубо споріднювало їхню архітектуру східного напрямку

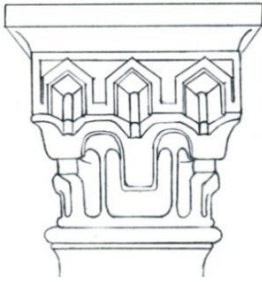
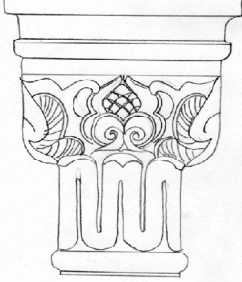

з романськими ремінісценціями зодчих-неоромантиків. Якщо б в архітектурі північного фасаду «Кічкіне» до плосковерхих кубо укомпонувати вальмові дахи, вона становила б собою інтерпретацію архітектурних композицій англійського архітектора Ч. Войсі.

Двоповерховий будинок княгині Зюгри Батиргерейвни Чингіз, збудований за проектом Л. М. Шаповалова у 1901 р., є взірцем втіленої в архітектуру культурології. Він аплікативно «оздоблений» мистецькими та історичними ремінісценціями, що виявляють єдину художню ідею: будинок збудований для останніх нащадків Чингізхана. Натурні дослідження цієї будівлі одночасно з детальним вивченням фотографії початку XIX ст. відкривають архітектуру як текст, що «читається» із східного порталного фасаду, через південний – до західного. Перспективний портал будинку на східному фасаді оформлений як вхід у храм – півциркулярна перспективна арка з подвійними колонами, декорована ліпною пластикою архівольта (вінок-бандероль із листів готичного аканта), капітелями з готичним акантом (Фото 4). З лівого боку portalу влаштований еркер з пірамідальним куполом, що накриває галерею на другому поверсі. Продовженням фронтона над куполом еркера є цитовані з архітектури Алупкинського палацу Е. Блора високі димарі з купольними завершеннями, що трактуються як мінарети, їхня наявність і висота свідчать також і про присутність традиції англійської архітектури другої половини XIX ст. Поряд з еркером укомпонований об'єм, що на першому поверсі східного фасаду має засклений дифорій, а з південного фасаду – засклений трифорій з арок високої готики та колонами з капітелями готичного аканта. Архівольти цих аркад декоровані пластикою штукатурних сумішей з мотивом стрічкового готичного аканта. Столярні вироби аркових віконних проїм профільовані масверковим триконтурним орнаментом, що підтримується у підвіконних парапетах у цементній пластиці. Другий поверх становить собою відкрити галерею-портик, що завершується аттиком. Огляд південного фасаду у напрямку до західного, на площині фриза між віконними проїмами першого і другого поверхів (Фото 5) виявляє розетку з пластичним акантовим мотивом, на якій укомпоновані на невеликих чотирьох картушах у формі щитів чотири рельєфні тамги роду Чингизидів. Західний фасад менш «живописний», з невеликим навісним п'ятигранним еркером другого поверху. Кут кожної грані оздоблений мавританською плетінкою, що завершується маленькою капітелюю з готичним акантом. Фриз над вікнами еркера оздоблений тим же акантом, у кутових місцях фриза, над капітельками, влаштовані декоративні консолі – розгорнуті листки аканта. Нижня частина еркера складається з бандерольного вінка, що оплітає конусну п'ятигранну форму.

Один з визначних архітектурних творів М. П. Краснова, що яскраво висвітлює розвиток творчої манери мистця, був збудований за межами Ялти. Мисливський будинок Ф. Ф. Юсупова (Сумарокова-Ельстона) в с. Коккоз (з тат. «Блакитне око»), збудований у 1908 – 1911 рр., формоутворенням виявляв зовнішні об'єми ханського палацу, насамперед башти з в'їзними воротами, що «читувалася» в архітектурі мисливського будинку в різних масштабах. Застосування форм фортифікаційної

Таблиця 1

Морфологія декору капітелей архітектури орієнтального напрямку м. Ялти

			
<i>Капітелі геометричної (сталактитової) морфології 1 типу</i>	<i>Капітелі геометричної (сталактитової) морфології 2 типу</i>	<i>Капітелі флористичної морфології 1 типу</i>	<i>Капітелі флористичної морфології 2 типу</i>

архітектури ханського палацу у формоутворенні об'ємів житлової архітектури у східному дусі, створеної М. П. Красновим, простежується також в архітектурі вілли «Ельвіра» І. А. Яцкевича в Сімеїзі (до 1913 р.). В опорядженні ідальні будинку Юсупових також був і улюблений літературний образ доби романтизму – мармуровий стіновий фонтан (сабиль) на зразок бахчисарайських. Деталі фонтана були частково розписані. На рельєфній плиті з епіграфікою яскраво бірюзовий фон підкреслював шрифтову композицію. Також розписаною була рослинна орнаментация арки з барочними формами, над розеткою з джерелом води (палітра кольорів: бірюза, червона вохра, світла та темна зелень). Розетка з джерелом, різьблена у невисокому рельєфі, у вигляді кола з пальметками, вписаною шестикутною зіркою та інстальованою в неї трубою для стоку води, теж була розписана. Тепер цей фонтан можна побачити у Никітському саду (Ялта).

Висновки. Різноманіття підходів, інтерпретацій орієнтальної архітектури в архітектурно-просторовому середовищі Ялти проявляє тенденцію, що окреслює розвиток архітектури орієнтального напрямку і її пластичного оздоблення. У 80-х – 90-х рр. XIX ст. домінувала практика засвоєння кримськотатарської архітектурної традиції, що зумовлювало адаптацію татарської народної архітектури до стилізацій зодчих професійних імперських архітектурних шкіл. На початку XX ст. подальший процес стилізацій відбувався у полі модерну, що зумовлювало цитування різних джерел і утворення більш складних взаємозв'язків різних культурних пластів у межах одного архітектурного твору. Таке «ускладнення» відбулося також у зв'язку з накопиченням певного досвіду, набутого з джерел різногалузевої орієнталістики.

Пластика зі штучного та природного каменю активно застосовувалась у громадській і житловій архітектурі Ялти з другої половини 90-х рр. XIX ст. Аналіз формоутворення мотивів капітельного декору в спорудах орієнтального напрямку виявляє прагнення ялтинських зодчих не тільки до унікальності оздоблення, але й до його уніфікації. Пластика капітелей споруд орієнтального напрямку виконувалась на зовнішніх об'ємах – у природному камені, а також у стукко, що було альтернативою мармуру, у внутрішніх об'ємах переважно застосовувалась алебастрова

пластика. В обробці природного каменю застосовувалась техніка різьблення. В орнаментальних схемах оздоблення аттиків і площин інтер'єрів будівель орієнтального напрямку використовувались мотиви гіриха – різноманітні за формотворенням геометричні схеми на основі, здебільшого, шестикутної і восьмикутної зірок, а також мотивів іслімі – пальметних схем арабського і більш стилізованого мавританського походження. Цей поділ також характерний і для орнаментів капітелей, однак геометричний мотив капітелей формувался на основі сталактитових форм.

Житлова і громадська архітектура Ялти орієнтального напрямку формально поєднувала декоративні форми культової, з різних джерел, ісламської архітектури. Однак, її світський характер дозволяв зодчим ретельно наслідувати і, водночас, довільно трактувати зовнішні архітектурні об'єми, та їхнє оздоблення, що мали культове значення. Ритуальні *шерфе* об'ємів, схожих на мінарети, планувалися як майданчики (бельведери) і декорувалися пластикою з мотивами гіриху та іслімі. Відсутність антропоморфних і зооморфних елементів у декорванні аттиків, характерна для ісламської архітектури, компенсувалася творами, що оздоблювали садово-паркову пластику, які репрезентували орієнтальне мистецтво в його найширших географічних виявах.

Синтез пластичного оздоблення архітектури з іншими видами декоративного мистецтва досягався наскрізними темами орнаментальних схем геометричного і рослинного характеру, що відтворювалися в різних матеріалах, і відчутно підкреслювали домінують пластики.

Примітки:

1. Декоративно-ужиткове мистецтво : словник / кер. авт. кол. Я. П. Запаско ; І. В. Голод, В. І. Білик та ін. – Львів: Афіша, 2000. – Т. 2. – 400 с. : іл.
2. Кондаков Н. П. О Бахчисарайском дворце и его реставрации / Н. П. Кондаков // Искусство и художественная промышленность. – 1899. – №6. – С. 435–452.
3. Виноградов В. Е. Романтизм в архитектурной среде Ялты. Ялтинский Ориент: моногр. / В. Е. Виноградов. – Симферополь: «Фирма «Салта» ЛТД». 2012. – 88 с.: 175 ил.
4. Саїд Едвард В. Орієнталізм / Пер. 3 англ. В. Шовкун. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
5. Ялтинський Історико-літературний музей (ЯЛІМ) КН 77402 ПП 20510 Кондаков Н. П. Дворец в имении «Дюльбер» на Южном берегу Крыма. – 1899. – С. 731–734.